

De kunst en verleidelijkheid van het rechtop be-staan

De voeten

Sjaak van der Geest

In 1956 promoveerde Cornelis Verhoeven aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen op een filosofisch proefschrift over een hoogst ongewoon en origineel onderwerp, de symboliek van de voet. Lezend door de klassieken, de Bijbel en folkloristische geschriften werd hij getroffen door het belang van de voet als symbool van allerlei condities van het menselijk bestaan. De voet is het fundament van de mens, maar daardoor ook het 'laagste' van alle lichaamsdelen. Als het hemd nader is dan de rok, dan bevinden de schoenen zich in een nog lagere categorie; hoe verder van het hoofd, hoe lager in achting. De voeten herinneren ons aan onze gebondenheid aan de aarde, onze 'laagbijdegrondsheid'. De sporen die wij achterlaten, zijn op de eerste plaats voetsporen. We benijden de vogels die zich van de aarde kunnen verheffen en drukken het verlangen naar die onaardsheid uit in de dans, waarin de voet nog maar nauwelijks de aarde raakt. Maar alleen in hun dromen kunnen mensen 'echt' vliegen. De waardering voor de voet wordt gekenmerkt door ambivalentie.

De symboliek van de voet blijkt in tal van gebaren, rituelen en zegswijzen. Door zich te ontdoen van schoeisel en op blote voeten te verschijnen toont men respect, maar wie in zijn eigen huis zijn schoenen uittrekt en zijn voeten op tafel legt, bewijst dat hij 'thuis' is. Barvoets gaan kan een teken van armoede of lage sociale positie zijn (de slaaf draagt geen schoenen) maar ook een uitdrukking van vrijheid, dicht bij de natuur ('Barefoot in the park'). Het wassen of kussen van iemands voet is typisch een gebaar van een mindere tegenover een meerdere. De (mannelijke!) voet drukt macht en hiërarchie uit. De overwinnaar zet zijn voet op de verslagene, of laatstgenoemde werpt zich aan de voeten van eerstgenoemde. Het gooien van schoenen naar iemand is in bepaalde maatschappijen een ernstige belediging, zoals we de afgelopen jaren diverse malen hebben kunnen lezen en zien.

Voeten blijken bij uitstek geschikt voor metoniemen, uitdrukkingen waarbij een deel (van het lichaam) staat voor het geheel. De metonymische kracht van de voet blijkt nergens zo treffend als in liefde en seksualiteit. De bruidegom drinkt uit de schoen van de bruid. Schoenen en schoentjes representeren de afwezige geliefde en mogen zich vaak in een uitzonderlijke aandacht

verheugen. Voeten worden in de ene cultuur nauwelijks beschouwd als deel van het lichaam – ze bevinden zich immers aan de ‘grens’ – terwijl ze in de andere cultuur een grote erotische aantrekkingskracht hebben. Ik kom daar nog op terug.

Als ik in mijn eigen vakgebied, de antropologie, zoek naar aandacht voor voeten, stoot ik vooral op fysisch-antropologische beschouwingen over het evolutionaire belang van de voet die de mens in staat stelde rechtop te staan en te lopen, op slechts twee benen (voeten). Daardoor kwamen de handen vrij voor allerlei handelingen die men zou kunnen beschouwen als de eerste uitingen van menselijke cultuur: het maken en hanteren van werktuigen, het dragen van lasten, het jagen, planten en oogsten, het bereiden van voedsel, het maken van vuur. De voetzool is het begin van homo erectus.

Het lichaam als subject geniet een grote belangstelling in de hedendaagse culturele en medische antropologie, maar de voeten delen nauwelijks in die belangstelling. Ik vind die onachtzaamheid moeilijk te begrijpen voor een discipline die juist het vanzelfsprekende, en daardoor verborgene, tevoorschijn wil halen.

Be-staan

Het belang van de voeten kan niet beter worden aangetoond dan door een etymologische reflectie op het woord ‘bestaan’. Dat we er zijn, dat we leven, valt blijkbaar af te leiden uit het feit dat we kunnen *staan*. De karakteristieke houding van de mens is die van het staan op twee voeten, niet het zitten of het liggen. Het prefix ‘be’ is een verdopte vorm van het bijwoord ‘bij’. Be-staan is zoiets als erbij staan. Dat het rechtop staan in oorsprong als het typisch menselijke kenmerk wordt gezien is niet alleen in de Nederlandse taal te vinden. Alle afleidingen van het Latijnse *existentia*, zoals ‘existence’ (Engels, Frans), ‘Existenz’ (Duits), eksistens (Deens), eksistensi (Indonesisch) verwijzen naar het Latijnse woord ‘existere’, dat letterlijk ‘uit-staan’ betekent, staande boven iets/anderen uitsteken. Verhoeven schrijft:

Het zich oprichten, het staan is een daad van individualisering, van zelfstandigheid, een ‘opstand’ tegen de omgeving, inzoverre die het individuele in zich dreigt op te nemen. Verticaliteit is trots en verzet tegen de vergankelijkheid. Ook daarom is de verticaliteit het principe van de monumentaliteit. Het verticale is het blijvende, zijn bestaan handhavende.

Die nadruk op het staan als bewijs van er-zijn is misschien ‘ethocentrisch’ gedacht vanuit de meerderheid van de staande bevolking en miskent het ‘be-staan’ van degenen die niet of nog niet of niet meer op eigen benen kunnen staan. Het kind, zo wordt impliciet beweerd, bestaat nog niet helemaal als

mens, want het kan niet staan of lopen en de gehandicapte of oudere, verzwakte persoon die zich in een rolstoel laat voortbewegen is 'beperkt' mens. Het zou echter misbruik van de etymologie zijn die conclusie te trekken. Geen mens denkt nu nog aan het vermogen van staan en lopen als hij de termen 'bestaan' of 'existentie' in de mond neemt. De etymologie is echter wel een 'archeologische' vondst die op treffende wijze het fundamentele belang van de menselijke voeten laat zien.

Een rijke Fundgrube

Voor de pedicure, voetmasseur of podotherapeut staat het belang van de voet uiteraard buiten kijf. Een podotherapeut verzekerde mij tijdens een informeel gesprek op een feest dat alle lichamelijke klachten afkomstig zijn van de voeten en Thaise voetmassage gaat uit van de gedachte dat de voetzool een spiegel is van het gehele menselijke lichaam. Het aantal mensen in mijn omgeving dat bij voetmassage zweert, wordt steeds groter. Toch blijft deze paramedische aandacht voor de voet grotendeels in de 'alternatieve' sfeer hangen.

Men zou verwachten dat de grote populariteit van voetbal, wandelen, atletiek en andere voetgerelateerde sporten tot een hausse in voetverzorging zou leiden maar dat is slechts gedeeltelijk het geval; de voeten blijven een 'ondergeschikte' rol spelen in de totale beleving van het lichaam en zijn kwalen. Een bescheiden opwaardering van de voet is echter wel waar te nemen in de toenemende versiering van de 'uitgepakte' voet: gelakte nagels, teenringen en enkelkettingen.

Een rijke *Fundgrube* van voetassociaties is het woordenboek. In 'Van Dale' blijkt dat de voet, evenals andere, meer gerespecteerde lichaamsdelen en organen een groot leverancier is van metoniemen. De voet wordt veelvuldig ten tonele gevoerd als *pars pro toto* voor de gehele mens: geen voet buiten de deur zetten, voet aan wal zetten, met één voet in het graf staan, zich uit de voeten maken, iemand iets voor de voeten gooien, voet bij stuk houden, iets met voeten treden, het gras voor iemands voeten wegmaaien, iemand op vrije voeten stellen, op staande voet, de voet dwars zetten, op grote voet leven, op gelijke voet met elkaar omgaan, op gespannen voet staan met iemand...

Metaforisch laat 'voet' zich gebruiken voor dingen die het onderste gedeelte van iets zijn of iets tot steun zijn: een tafel, een lamp, een berg, een brief. Voetnoten staan onderaan de bladzijde. Maar de metaforische uitstraling is beduidend minder dan de metonymische.

De populariteit van de voet als *pars pro toto* is fascinerend. Blijkbaar wordt de voet beschouwd als een lichaamsdeel dat veel te 'zeggen' heeft. Waarom

zouden we onze toevlucht nemen tot de voet die ‘dwars staat’ als we het over een conflict tussen twee mensen hebben? Waarom niet de handen (vuisten) of mond (woorden) of ogen gekozen? Waarom hebben we het over voeten die ‘onder andermans tafel’ worden gestoken, als we het over financiële afhankelijkheid hebben? Het ligt toch meer voor de hand om te verwijzen naar wat boven de tafel gebeurt? Krijgen de voeten dan toch, via deze omweg, de erkenning die ze verdienen?

Maar dat wil nog niet zeggen dat de voet ook een prominente plaats krijgt toebedeeld in beeldende kunst of literatuur. Het paar oude schoenen van Van Gogh werd beroemd juist omdat het schilderen van zoiets banaals als schoenen ongewoon was (hetzelfde geldt voor het schilderij van zijn – lege – bed). Bij Degas krijgen de voeten en de schoenen een hogere waardering; geen wonder want het gaat hier om danseressen voor wie voet en schoen juist het middel zijn om van de aarde los te komen.

In het gedicht van Achterberg over de ‘Werkster’, die zichzelf aan de vloer verpand heeft ‘om deze voor de voeten te versieren’, staan vloer en voeten duidelijk voor het nederige en miskende beroep van werkster. In een gedicht van Willem Kloos krijgen de voeten een hogere en meer ambigue status toebedeeld; ze zijn tweede keus, na de boezem, maar ze wekken toch het verlangen op bij de smachtende dichter:

*O, laat mij tot uw voeten komen,
Omdat gij niet uw boezem biedt,
En, zachtjes lachend, zalig droomen
Van al mijn heen-gegaan verdriet.
O, laat mij tot uw voeten komen,
Omdat gij niet uw boezem biedt.*

Kloos is niet de enige poëet die de voeten van zijn beminde koestert. De schoen, die de vorm van de voet en de geur van de draagster behouden heeft, produceert een kostbare metonymische aanwezigheid van de afwezige geliefde. Lucette Ter Borg schrijft, naar aanleiding van een tentoonstelling over esthetiek, hartstocht en sociale differentiatie van de schoen dat Flaubert verzet was op de pantoffels van zijn minnares. ‘Hij liefkoosde ze en snoof er met welbehagen de lucht van op.’ En ook Goethe had graag de schoenen van zijn geadoreerde dicht bij zich. Op 64-jarige leeftijd schrijft hij haar: ‘Zend me alsjeblieft zo snel mogelijk je laatste paar schoenen die je hebt gedragen op het bal, zodat ik iets van je heb om aan mijn hart te drukken.’

Maar is het mogelijk een roman te schrijven waarin de voeten centraal staan? Ina Boudier-Bakker heeft het geprobeerd in haar novelle *Twee voeten*. Het is het levensverhaal van een vrouw, Greta, gezien vanuit het perspectief

van voeten, voeten die rustig en beheerst de kamer betreden, kindervoeten die hollen en springen, voeten die in de pas lopen, voeten die weglopen en voeten die terugkeren, onrustige voeten, vermoeide zware voeten, een voetstap buiten langs het raam, onzekere voeten, voeten in kleine zachte pantoffels, verkrampde voeten die zich aan de vloer vastklemmen, en voeten die weigeren zich te bewegen. Het is een lang volgehouden metoniem waarin de voeten het verhaal vertellen over de vrouw in haar verschillende levensfasen en haar betrekkingen met haar echtgenoot, kinderen, bezoekers en anderen. De voeten verraden wanneer zij blij en opgewonden is en wanneer zij zich vermoeid, ongelukkig of wanhopig voelt.

Het is een moedig experiment, maar het verhaal doet gekunsteld aan. Voeten zijn nu eenmaal niet bedoeld om de boventoon te voeren; hun plek in het dagelijkse leven is de vloer, het domein van de werkster, buiten het licht van de schijnwerpers. Alleen onder bijzondere omstandigheden kunnen ze een hoofdrol voor zich opeisen, zoals in de talloze verhalen over het voetbinden in het recente verleden van de Chinese cultuur.

纏足

Met opzet laat ik de onleesbare Chinese karakter voor ‘voetbinden’ staan, want deze traditie, die naar schatting duizend jaren heeft bestaan, is waarschijnlijk het meest onbegrijpelijke dat ik ooit ben tegengekomen. Tot het begin van de vorige eeuw was het binden van de voeten van vrouwen een algemene praktijk in welgestelde families, maar de praktijk was ook wijdverbreid in de armere lagen van de bevolking die hogerop trachtten te komen in de sociale hiërarchie.

Als een meisje 5 of 6 jaar oud was, werden haar voeten met strakke windsels klein gemaakt. De botten werden gebroken en de tenen werden onder de voetzool gebogen (zie figuur 1). Om de twee tot vier dagen werden de windsels verwijderd om de voet te masseren en de wonden en ontstekingen te verzorgen waarna de voeten opnieuw ingebonden werden. Het meisje werd gedwongen veel te lopen om de voet nog meer in de gewenste vorm te krijgen onder het gewicht van haar lichaam. Tussen de voorvoet en de hiel ontstond een kleine holte waardoor de voet ging lijken op de hoof van een antilope (figuur 2). Het ideaal was een voet van ongeveer 7 tot 9 centimeter lang. Aanvankelijk was het vooral de moeder die de voeten van haar kleine dochter bond, maar als een meisje ouder werd en het doel van de operatie begreep, ging zij zelf voor haar voeten zorgen. Het binden duurde zo'n tien jaar totdat de voet 'volgroeid' was. Er wordt wel beweerd dat de complicaties van het voetbinden ongeveer één op de tien kinderen het leven kostte.

In de literatuur wordt benadrukt dat kleine voetjes mooi gevonden werden en een grote erotische aantrekkingskracht uitoefenden op de man die uiteindelijk met het meisje zou trouwen. Het arrangeren van een goed huwelijk was daarom sterk afhankelijk van de kwaliteit van de voetjes van de aanstaande bruid. Moeders die hun kind deze pijn aandeden, hielden dit hun dochter voor: een welgestelde echtgenoot uit een hooggeplaatste familie. De pijn en de – in onze ogen – verminking van de voeten kan vergeleken worden met die van andere schoonheidsidealen, zoals de wespentaille in ons eigen tamelijk recente verleden of de besnijdenis van meisjes in diverse Afrikaanse en Aziatische culturen.

De afschuw bij buitenstaanders ten aanzien van het voetbinden wordt nog versterkt door de lichamelijke klachten die vrouwen tijdens hun hele verdere leven ondervinden van deze praktijk. Het lopen gaat moeilijk; de vrouw schommelt van links naar rechts en haar hele lichaam ondervindt de gevolgen van de gebonden voeten. Zij kan haar evenwicht moeilijk bewaren en het is nagenoeg onmogelijk om te bukken of op haar hurken te zitten.

Er bestaan diverse theorieën over het voetbinden. Een is dat het een effectieve manier was van mannen om controle uit te oefenen over hun vrouwen. Hun bewegingsvrijheid was drastisch ingeperkt en ze waren gedwongen het grootste deel van hun leven binnenshuis door te brengen. Een tweede theorie, de erotische aantrekkingskracht van de kleine 'lotusachtige' vrouwenvoeten, kan misschien beschouwd worden als een esthetische en seksuele 'rationalisatie' van de eerste. Een derde theorie is dat voetbinden een demonstratie van sociale status was; alleen rijke huizen konden zich vrouwen veroorloven die geen bijdrage hoefden te leveren aan het levensonderhoud van de familie.

Na diverse vergeefse pogingen om de traditie van voetbinden stop te zetten, lukte dat in het begin van de vorige eeuw mede onder invloed van buitenlandse kritiek en westers onderwijs en de communistische revolutie.

Snow Flower en de geheime waaier

De Amerikaanse schrijfster met een Chinese overgrootvader, Lisa See, raakte geïnteresseerd in het voetbinden na lezing van Ping Wangs gepubliceerde proefschrift *Aching for beauty*. In haar boek onderzoekt Wang literaire bronnen van de zestiende tot de twintigste eeuw die reflecteren op gebonden voeten. In de – hoofdzakelijk door mannen geschreven – teksten, wordt de gebonden voet verheerlijkt om zijn schoonheid en erotische uitstraling. Na een studiereis naar China waarin Lisa See zich verdiepte in de cultuur van het negentiende-eeuwse Chinese platteland, schreef ze de roman *Snow Flower en de geheime waaier*. De roman vertelt het verhaal van twee vrouwen die vanaf hun vijfde jaar aan elkaar gekoppeld worden als *laotongs*, vriendinnen voor het leven. Het boek werd in zo'n vijftien talen (waaronder het Chinees) vertaald en ook – onder dezelfde titel – verfilmd. In hun levensverhaal wordt vriendschap geplaatst tegenover huwelijk, vriendin tegenover echtgenoot, gelijkheid tegenover onderdrukking, liefde tegenover gehoorzaamheid. Men zou ook verwachten: vrije keuze tegenover dwang, maar dat is niet het geval: ook de *laotong* wordt, net als de huwelijkskandidaat, door een makelaarster gearrangeerd.

In de ontwikkeling van hun levenslange vriendschap speelt het voetbinden een centrale rol. De meisjes die op dezelfde dag geboren zijn en ook in andere opzichten een ideale 'match' blijken te zijn, ondergaan tegelijkertijd en gezamenlijk de marteling van het voetbinden. De ik-persoon, de 80-jarige Lily, die terugkijkt op haar leven, begint haar relaas als volgt:

Ik heb mijn hele leven lang verlangd naar liefde. Ik wist dat ik dat als meisje, en later als vrouw, niet mocht willen of verwachten, maar ik deed het toch en dit ongerechtvaardigde verlangen is de oorzaak van alle problemen in mijn leven. Ik droomde ervan dat mijn moeder aandacht voor mij had en dat zij en de rest van de familie van me zouden houden. Ik was daarom heel gehoorzaam, een ideale eigenschap voor iemand van mijn sekse, maar ik was eigenlijk te bereid om te doen wat ze van me vroegen. In de hoop dat ze maar een beetje vriendelijk tegen me zouden zijn, probeerde ik aan al hun verwachtingen te voldoen en de kleinste gebonden voetjes van het land te krijgen. En dus liet ik ze mijn botten breken en mijn voeten een betere vorm geven.

Toen ik geen pijn meer kon verdragen en de tranen op mijn bebloede windsels vielen, fluisterde mijn moeder me bemoedigend toe... Op die manier leerde ze me vol te houden en herinnerde me aan wat ik voor mijn moeite zou krijgen. Op die manier leerde ze me vol te houden en niet alleen de fysieke pijn van het voetbinden en kinderen krijgen te doorstaan maar ook de veel teregender pijn van het hart, de geest en de ziel... In ons land noemen we dit soort moederliefde teng ai. Mijn zoon vertelde me dat in het schrift van de mannen deze term uit twee karakters bestaat. De eerste betekent 'pijn', de tweede 'liefde'.

In de aanloop naar het voetbinden kijkt de koppelaarster aandachtig naar het meisje en zegt:

Dit is inderdaad een heel knap meisje, maar gouden lelies (gebonden voetjes) zijn veel belangrijker in het leven dan een mooi gezichtje. Een mooi gezicht is een geschenk van de hemel, maar kleine voetjes kunnen uw sociale positie verbeteren.

Tegelijk met Lily en haar vriendin Snow Flower worden ook de voetjes van Lily's jongere zusje gebonden. Het meisje is doodsbang en vlucht het huis uit. Ze wordt gevonden en met geweld terug naar huis gebracht. De moeder scheldt haar luidkeels uit: 'Je bent een waardeloze nietsnut. Je beschaamt onze voorouders.' Als ook het jongste zusje tenslotte de behandeling ondergaan heeft, zet de moeder haar hardhandig neer en herhaalt met afschuw: 'Waardeloos.'

De 80-jarige Lily herinnert zich nog minutieus wat er die avond gebeurde.

Mama rukte me van mijn stoel. Het woord 'pijn' is te zwak om te beschrijven wat ik toen voelde. Mijn tenen zaten onder mijn voet vast, zodat daar al mijn gewicht op kwam te rusten. Ik probeerde op mijn hielen te leunen, maar toen mama dat zag, sloeg ze me. Lopen!

Als ze later uitgeput op bed liggen, probeert de oudste zus, die dit alles enkele jaren eerder heeft ondergaan, de drie meisjes te troosten 'met sprookjesverhalen en de gedachte dat ieder meisje van stand in het grote China doorstond wat wij nu doorstonden om vrouwen, echtgenotes en waardevolle moeders te worden.' De volgende dag slaagt het jongste zusje erin de windsels los te trekken en een van haar voeten te bevrijden. De moeder is ongenadig:

Mama sloeg haar op armen en benen, pakte de voet weer in en liet haar voor straf tien rondjes extra lopen. Mama schudde haar steeds ruw door

elkaar en vroeg dan: 'Wil je dan een kleine schoondochter worden? Het is nog niet te laat, het ligt helemaal aan jezelf'. (...)

Op de vierde dag weekten we onze ingebonden voeten in een emmer heet water. Daarna werden de weefsels eraf gehaald, keken mama en tante onze nagels na, schaafden eeltkussentjes weg, haalden stukje dode huid weg, klopten er meer aluin en parfum op om de geur van rottend vlees te verbloemen en gaven ons schone windsels, die dit keer nog strakker zaten... Om de twee weken kregen we een paar nieuwe schoentjes dat steeds een maat kleiner was.

Met het jongste zusje loopt het slecht af. Omdat haar botten niet willen breken worden er steentjes in haar schoentjes gedaan om de druk op haar tenen te vergroten. Ze schreeuwt het uit van de pijn. Haar toestand verslechtert en als enkele dagen later de windsels weer verwijderd worden, verspreidt zich een vreselijk stank door de kamer.

De pus was donkergroen en het geronnen bloed was in een smerige, bruine modder veranderd. Derde zus werd overeind gezet en haar blote voeten werden in een kom stomend water gezet. Ze was al zo ver weg, dat ze niet eens meer schreeuwde.

Vier dagen later overlijdt het waardeloze meisje.

Na het hoofdstuk over de martelingen en pijn van het binden, worden de voeten een tot rust gekomen constante door het verhaal van de twee vrouwen. Lily beschrijft hoe in de huwelijksnacht de bruidegom haar schoentjes uitdoet en haar slaapslofjes aanschuift. Ze ervaart het als intiemer dan wat er 'daarna gebeurt'. De gebonden voeten maken het voor de vriendinnen moeilijk elkaar te ontmoeten nadat ze getrouwd zijn. Als ze beiden een dochter krijgen, vergelijken ze de voetjes van de twee baby's. Als moeders van dochters moeten ze nu doen wat *hun* moeders voor hen hebben gedaan. Nu is het hun beurt 'moederliefde' te tonen. Het wel of niet hebben van gebonden voeten is een allesbepalende factor in het leven van deze vrouwen, als kind, moeder, en grootmoeder.

Chinese besprekingen van deze roman bieden een gevarieerd beeld. Sommigen prijzen de auteur, andere bekritisieren haar wegens gebrek aan historische kennis. Het verhaal van de twee vrouwen wordt in enkele recensies ongeloofwaardig genoemd. Nergens wordt echter See's beschrijving van het voetbinden in twijfel getrokken; wel wordt opgemerkt dat de wijze waarop en de mate waarin dat gebeurde, varieerde. Lisa See heeft voor haar verhaal de meest gruwelijke variant gekozen.

Voetnoot

Waar het lichaam vanzelfsprekend aanwezig is, trekt het geen aandacht. Dat geldt ook voor voeten, onze onzichtbare onderdanen. Maar in het verhaal van Lisa See zijn de voeten niet vanzelfsprekend en ‘natuurlijk’ aanwezig. Ze zijn een stukje vrouwelijke onvolmaaktheid dat gecorrigeerd en mooier gemaakt moet worden. Ze komen daardoor in het middelpunt van de belangstelling te staan en krijgen een hoofdrol in een roman. De prijs die ze voor deze ‘cosmetische chirurgie’ moeten betalen is echter hoog. De voeten verliezen waar ze volgens de evolutie voor gemaakt zijn: de mens oprichten en op eigen twee benen laten staan en gaan en zo laten *be-staan*.

Zoals met alle delen en organen van ons lichaam, wekken voeten pas de interesse van schrijvers, kunstenaars en medici als ze niet meer zwijgend vanzelfsprekend zijn. In hun afwezigheid als instrumenten van rechtop staan en bewegen, beseffen we des te meer hun onmisbaarheid, niet alleen om te lopen en te rennen, maar ook om te dansen en te springen – een klein beetje los van de aarde te komen. Ook dat is erotisch.

Verwijzingen

Boudier-Bakker, Ina. *Twee voeten*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1928.

Mao, John. Foot binding: Beauty and torture. *The Internet Journal of Biological Anthropology*, 2007, 1. Beschikbaar via: <http://ispub.com/IJBA/1/2/7565>.

See, Lisa. *Snow Flower en de geheime waaier*. Amsterdam: Archipel, 2005.

Shilling, Chris. *The body and social theory*. Londen: Sage, 1993.

Sims, Michael. *Adam's navel: A natural and cultural history of the human body*. Londen: Allen Lane, 2003.

Synnott, Anthony. *The body social: Symbolism, self and society*. Londen: Routledge, 1993.

Ter Borg, Lucette. Niets begeerlijkers dan de schoen. *NRC-Handelsblad*, 9 december 1993.

Testa-Bappenheim, I., Barbaro-Schiano, M. & Vinella-Pazienza, L. Anthropological aspects of the foot. *Arch Sci Med (Torino)*, 1973, 130, 97-119.